

**УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР
У РОМНАХ (1918–1925 рр.)**

У статті висвітлено діяльність Івана Кавалерідзе як режисера в Ромнах у 10–20-х рр. ХХ ст. в контексті складних суспільно-політичних та історичних процесів.

Ключові слова: Ганна Затиркевич-Карпинська, Олександр Корольчук, Іван Кавалерідзе, режисура, драматичний театр, Ромни.

В статье освещена деятельность Ивана Кавалеридзе как режиссёра в Ромнах в 10–20-х гг. ХХ века в контексте сложных общественно-политических и исторических процессов.

Ключевые слова: Анна Затиркевич-Карпинская, Александр Корольчук, Иван Кавалеридзе, режисура, драматический театр, Ромны.

The article deals with artistic activities of Ivan Kavaleridze in the Romny of the 10–20-ss within the intricate framework of social, political, and historical processes.

Keywords: Hanna Zatyrykevych-Karpinska, Oleksandr Korol'chuk, Ivan Kavaleridze, producer dramatic theatr, Romny.

Невелике місто Ромни (відоме під назвою Ромен ще з Лаврентіївського літопису XIV ст., перейменоване у XVIII ст. царською владою на Ромни, колишній повітовий центр Полтавської губернії, тепер – районний центр Сумської обл.) увійшло в історію української сцени як один із сталих осередків театральної культури. «Київ у мініатюрі» – так із любов'ю називають своє місто самі роменці. Неодноразово відвідували Ільїнський ярмарок у Ромнах з виставами ще російсько-малоросійська трупа з часів І. Котляревського (1819–1821рр.), яка виставляла його обидві п'єси, а з 30-х рр. – і харківські трупи, котрі показували поруч з п'єсами І. Котляревського і п'єси Г. Квітки-Основ'яненка та інших українських драматургів 40–60-х рр. ХІХ ст. Проте значення Ромен у розвитку української театральної культури залишається малодослідженим і сьогодні.

Найбільше відомостей про розвиток українського сценічного мистецтва у Ромні (так називалося це місто офіційно у 1918–1919 рр., а з 1920 р. – знову Ромни) можемо знайти передусім у книжці «Степан Йосипович Шкурат» В. Боршова, Т. Медведєва (К., 1966); збірнику спогадів «Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську» (К., 1966); книжках «Іван Кавалерідзе» С. Зінич, Н. Капельгородської (К., 1971); «Василь Яременко» Б. Завадки та Ю. Турчина (К., 1973); «Степан Шкурат» В. Олексенка (К., 1983); «Єлизавета Хуторна» В. Гайдабури (К., 1985); «Іван Кавалеридзе. Сборник статей и воспоминаний» (упоряд. Є. Глущенко. – К., 1988); «Іван Кавалерідзе: життя і творчість» Н. Капельгородської, О. Синька, Г. Скляренка, Л. Барабана, Ю. Шлапака (К., 2007). Енциклопедичні довідки подано в обох виданнях «Української радянської енциклопедії» (1960-ті та 1980-ті роки)

На перший погляд може видатись, що діяльність Івана Кавалерідзе як театрального режисера з огляду на велику кількість наукових розвідок та наявність мемуарів самого митця достатньо повно висвітлена і окреме дослідження нібито не потрібне, оскільки цей аспект творчості відомий. Але це лише на перший погляд.

Скажімо, у збірнику спогадів «Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську» сам скульптор та режисер І. Кавалерідзе так описував виникнення українського професіонального театру в Ромнах: «Ромни – місто над Сулою. По той бік річки – широкий степ із скіфськими могилами. Рік 1918. <...> Мої одноплемінники, що в солдатському дранті були розкидані по всій країні <...> зараз потяглися до рідної оселі з великою жадобою на згарищі старого світу творити нове життя. У такий час народився у нас на Роменщині робітничо-селянський театр при Відділі Народної Освіти»¹.

До прикладу, П. Мусієнко залишив такі спогади про ці події: «Театр утворено наприкінці 1917-го – на початку 1918 років з активною участю місцевих культурних сил. Одним із перших фундаторів театру був Іван Петрович Кавалерідзе – режисер і скульптор. <...> Поселившись на хуторі Романов (тепер цього хутора немає – *О. П.*) <...> біля Ромен, він організував театр, який охоче відвідували селяни навколишніх сіл. Популярність поставлених ним уже перших вистав досягла Ромен. І коли Кавалерідзе з'явився в повітовий ревком, щоб зареєструватись як фахівець, йому зразу ж запропонували створити професійний театр у Ромнах. Тоді ж йому доручили побудувати у міському сквері пам'ятник Тарасу Шевченкові»². Тобто П. Мусієнко прямо вказує на те, що саме І. Кавалерідзе створив у Ромнах професіональний театр, за ініціативою повітового ревкому, причому йому доручили спорудити у Ромнах пам'ятник Кобзареві. У своїх спогадах сам І. Кавалерідзе пише про це навпаки: «За окремим розпорядженням мене мобілізували в 1918 році для спорудження в Ромнах пам'ятника Тарасові Шевченку. Незабаром визріла потреба створити тут же робітничо-селянський театр»³.

В. Гайдабура у нарисі, присвяченому творчій діяльності відомої артистки Єлизавети Хуторної, аналізуючи її творчість у Ромнах, теж зазначає: «У Ромнах працювала велика трупа з оркестром – всього 125 осіб, організована під керівництвом І. Кавалерідзе в 1917 р...»⁴. Зовсім іншу дату створення професійного театру в Ромнах подає Л. Барабан у своїй статті, присвяченій творчості видатної артистки Ганни Затиркевич-Карпинської: «І от у 1920 р. група київських акторів з колишнього театру М. Садовського виїздить з армією і утворює в місті Ромни на Сумщині український професійний театр...» (Тоді Сумщини у сучасному розумінні не було, бо ще не була утворена Сумська область. Ромни належали до Полтавської губернії, а Суми до Харківської – *О. П.*)⁵. Тож коли був створений театр: у 1917, 1918 чи у 1920 році? І взагалі, яка точна назва цього театрального колективу? Адже навіть серед дослідників донині нема остаточної думки щодо цього питання. Чи була праця в роменському театрі для самого І. П. Кавалерідзе вагомим явищем, а відтак вартим уваги дослідників? І взагалі: коли саме прибув до Ромен Іван Кавалерідзе?

Зі спогадів самого І. Кавалерідзе відомо, що у Києві його у лютому 1915 р. мобілізують у діючу армію, направляючи спочатку до Вологди, а звідти – до В'ятки (тепер – Російська Федерація) у 119-й запасний батальйон. Із В'ятки він невдовзі за скеруванням їде до школи прапорщиків у Петергофі – передмісті Петрограда. Після закінчення Петергофської школи прапорщиків кілька місяців служить у гвардійському запасному батальйоні. У лютому 1917 р. солдати одностайно обирають І. Кавалерідзе командиром цього запасного стрілецького дванадцятитисячного батальйону 3-го стрілецького полку у Царському Селі. Він відповідає за охорону Миколи II і всієї царської родини. За період «від лютого майже до жовтня» він надто стомився, починав засинати на ходу і просить про відпустку, яку йому надають на 27 днів. І. Кавалерідзе їде на Україну, а власне додому – до Ромен»⁶.

У спогадах І. Кавалерідзе пише: «Дорога виявилася надзвичайно тяжкою. Транспорт фактично не підкорявся розкладам, доводилося задовольнятися випадковими поїздами. У станційних буфетах було порожньо. Уже в дорозі я зрозумів: про те, щоб повернутися через двадцять сім днів, нічого й думати. Тепер мене займала одна думка – як дістатися додому. Я був ще на вокзалі в Мінську, коли в Петрограді відбулася Велика Жовтнева революція. На кожному кроці перевіряли документи. Добре, що я міг показати відпускне свідоцтво, з якого випливало, що я їду у Ромни, де вже була Радянська влада (хоч насправді радянська влада утвердилась в Ромнах пізніше – *О. П.*). Нарешті, я в Ромнах»⁷. Але дослідниця біографії та творчості І. Кавалерідзе Н. Капельгородська, виклавши зміст процитованого вище тексту, подає додаткові факти, на жаль, не посилаючись на джерело, з якого вони взяті, а саме такі: «У травні 1917 р., за дорученням Тимчасового уряду, їде на Всеукраїнський військовий з'їзд (курсив наш – *О. П.*), скликаний у Києві Центральною Радою. Після зустрічі з С. Петлюрою, який по-

радив йому займатися не політикою, а творчістю, одержавши 27 днів відпустки, І. Кавалерідзе <...> повертається до Ромен»⁸.

Очевидно, Н. Капельгородська користувалася якимись записами І. Кавалерідзе, котрих він не міг в умовах радянської цензури навести у цитованих вище спогадах, або записала інформацію про це з його уст. У зв'язку із згадкою про Всеукраїнський військовий з'їзд постає питання: на який із відомих трьох військових з'їздів був відряджений делегатом, та ще й за дорученням Тимчасового уряду, І. Кавалерідзе? 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд, санкціонований Тимчасовим урядом у період, коли Центральна Рада ще була лояльною до цього уряду, відбувся у Києві 22–23 травня 1917 року. На цьому з'їзді було обрано його голову – С. Петлюру. Оскільки цей з'їзд ще не підтримав пропозиції про створення могутньої власної армії, то через місяць було проведено 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві ж (18–19 червня 1917 р.), але військовий міністр Тимчасового уряду в Петрограді О. Керенський заборонив скликання цього з'їзду з погрозою: кожного, хто захоче їхати на з'їзд, віддавати під військово-польовий суд із наслідком смертної кари. Отже, на цей з'їзд І. Кавалерідзе не міг бути рекомендований Тимчасовим урядом. Усупереч цій погрозі Тимчасового уряду, який не погоджувався на автономію України в межах Російської держави, 2-й з'їзд відбувся, а після нього Українська Центральна Рада видала свій 1-й Універсал до українського народу, яким таки проголосила автономію України в складі Російської держави. А напередодні і після більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1917 р., знов-таки у Києві, 2–11 листопада за новим стилем 1917 р. відбувся 3-й Український Військовий з'їзд. С. Петлюра в цьому з'їзді участі не брав і покинув пост секретаря військових справ у Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради⁹.

Із цього випливає, що І. Кавалерідзе міг бути делегатом 1-го Всеукраїнського військового з'їзду в травні 1917 р., після якого повернувся до Петрограда, а потім таки попросився у відпустку, яку й отримав на 27 днів, і ця відпустка припала на осінній період, якраз перед початком 3-го Всеукраїнського військового з'їзду у Києві (листопад 1917 р.). Отже, чи то на першому, чи на третьому з'їздах у розмові з С. Петлюрою І. Кавалерідзе міг отримати пораду видатного земляка-полтавця займатися не політикою, а творчістю, щоб таким чином уберегти високообдарованого і вже прославленого пам'ятником княгині Ользі в Києві митця від можливої загибелі в тогочасних непевних умовах. Після цього І. Кавалерідзе міг приїхати до Ромен, де більшовицька влада була ненадовго встановлена у січні 1918 р. внаслідок походу більшовицького загону на чолі з полковником ще царської армії М. Муравйовим для упокорення Києва й установа в ньому радянської влади. Після бомбардування Києва і кількатижневого нищення багатотисячного мирного населення ця орда змушена була відступити з міста і всієї Лівобережної України. Ромни від лютого до кінця квітня 1918 р. були

підпорядковані владі Української Народної Республіки на чолі з Українською Центральною Радою, після гетьманського перевороту, з кінця квітня до грудня 1918 р. – владі Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським, а з кінця грудня до 22 січня 1919 р. – знову владі УНР на чолі з Директорією. Після семимісячного періоду більшовицької влади (кінець січня – серпень 1919 р.) Ромни окупувала денікінська армія, і аж 29 листопада 1919 р. тут остаточно була встановлена більшовицька влада.

Отож зрозуміло, чому І. Кавалерідзе твердив, що він прибув до Ромен у час, коли там уже був організований більшовицький ревком (тобто в січні 1918 р.), представники якого відрядили його як художника до відділу народної освіти, і що його окремим розпорядженням було мобілізовано для побудови в Ромнах пам'ятника Тарасові Шевченкові, а ще незабаром – доручено створити робітничо-селянський театр. Він зазначає: «Відкрити пам'ятник до шевченківських днів не удалося. Саме в березні 1918 року Україну окупували війська кайзерівської Німеччини. Уряд гетьмана П. Скоропадського – ставленик окупантів – був не проти присвоїти собі честь відкриття пам'ятника Шевченкові в Ромнах. Адже це був перший після падіння царизму монумент Кобзареві на Україні. Відкриття відбулося 27 жовтня 1918 року. Було зроблено все, щоб перетворити цю подію на свято «всеукраїнського» масштабу. З'явилися численні статті в газетах. Увечері в концерті взяли участь поет Микола Вороний, прославлені співаки Марія Литвиненко-Вольгемут, Михайло Микиша, Іван Стешенко»¹⁰. Подія ця, отже, відбулась за урядування Української Держави на чолі з гетьманом Скоропадським.

Ця історична довідка потрібна для розуміння суспільно-політичних умов, у яких довелося працювати І. Кавалерідзе в Ромнах після 1917 року.

У монографії, присвяченій безпосередньо творчій діяльності самого І. Кавалерідзе, дослідники С. Зінич і Н. Капельгородська, характеризуючи працю митця як театрального режисера у Ромнах, взагалі назвали роменський театр «міським драмгуртком»¹¹. Очевидно, що в період радянської влади дослідники не могли об'єктивно і повно висвітлити театральний процес кінця 10-х – початку 20-х рр. ХХ ст., оскільки це не відповідало б офіційній ідеології того часу. Але в останній праці, присвяченій життю і творчості Івана Кавалерідзе в хронологічному порядку (видана 2007 р.), театральна режисура у Ромнах як один із аспектів його багатогранного творчого життя так і залишилася на маргінесі уваги вчених. У цій праці зазначено, що театр відкрився виставою «На перші гулі» С. Васильченка. Трупа нібито була чимала – аж 125 осіб разом із оркестром, і, як акцентували дослідники, створення театру, відбір і формування трупи, самі постановки – все це він поєднував із спорудженням пам'ятника Тарасові Шевченкові¹².

Цю інформацію заперечують матеріали (афіші та світлини), що нині зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника «Посулля» у Ромнах. Як довідуємось з афіш, у Ромнах у 1906–1917 рр. під керівництвом

Миколи Орла (згодом відомого як Орел-Степняк) у приміщенні Літнього міського саду виступало «Російсько-українське музично-драматичне товариство». З поваленням російського царизму в лютому 1917 р. виникла потреба у реорганізації товариства, відтак розгорілися суперечки. Але міська влада віддала пріоритет місцевій «Просвіті», що свідчить про неабиякий авторитет цієї інституції в місті. Зі збереженої світлини, що міститься у фондах Державного історико-культурного заповідника «Посулля»¹³ і датована березнем 1918 р., бачимо, що реорганізоване музично-драматичне товариство отримало назву «Драматична секція Роменської «Просвіти»».

Отже, ще до приїзду у Ромни Івана Кавалерідзе у 1917 р. у місті вже існував український театр. Окрім того, до остаточного формування трупи, трансформації її з аматорського статусу у професіональний український театр сприяла ще одна непересічна подія – приїзд на гастролі у Ромни в травні 1918 р. частини акторів Київського театру Миколи Садовського на чолі з Олександром Корольчуком. Проте у всіх спогадах та статтях про діяльність О. Корольчука й ансамблю київських акторів, про їх творчість у Ромнах в 1918 р. взагалі не згадують, оскільки це було за гетьманату, а тому датують приїзд травнем, але – 1920 р.!

В. Василько, характеризуючи дванадцятий сезон (1917–1918) Київського театру М. Садовського, наголошує на ускладненні умов для праці його театру, обкладеного міською думою обтяжливим податком. Очевидно, після закінчення весняного сезону М. Садовський уже не поїхав із театром на чергові гастролі, натомість окремим групам акторів було дозволено роз'їхатись на «зелену пашу» на периферію.

Певну ясність у це питання може, на наш погляд, внести публікація Микити Міщенко у роменській газеті «Народне слово»: «Запрохало Роменське товариство «Просвіта» на весь літній сезон трупу Миколи Садовського, артистів та артисток. Згодились і вже приїхали до Ромен: С. Стадник, Л. Ковалевська і Ніжинська, а з артистів – О. Корольчук, І. Овдієнко, І. Ковалевський. А оце в суботу 25 мая (1918 р. – *О. П.*) відкрили театр історично укоханою на Україні постановою «Наталка-Полтавка» І. Котляревського. Сю дивну перлу на Україні знає старе і мале, отже скільки і де б вона не ставилася, стіни тріщать здавна, особливо, коли ще грають порядні артисти. Нам, роменчанам, пощастило побачити «Наталку-Полтавку» у постанові шанованого на Україні артиста театру Миколи Садовського Олександра Івановича Корольчука. Довго до Ромен потикалися і годували публіку гопаком і горілкою всякі русько-малоруські трупи, і здавалося, що цьому не буде кінця і краю. Та сей рік доля усміхнулась, і ми маєм щастя вітати у себе справжніх артистів. <...> Вражіння від вистави якнайкращі <...>. Нарешті роменчани зможуть побачити свій народ не осміяним, не сліпцем, не п'яницею-невдахою, а надзвичайним митцем, що творить красу, особливе мистецтво і стане рівним серед других народів світу»¹⁴. Отже, з цієї інформації, наявної у наведеній статті, стає відомо, що київські актори прибули у Ромни в

останній декаді травня 1918 р., і відкрили сезон 25 травня того ж таки 1918 р. виставою «Наталка-Полтавка».

Запрошення, як інформує М. Міщенко, артистам трупи Миколи Садовського надійшло від місцевого товариства «Просвіта». Припускаємо, що це запрошення до трупи артистів надійшло від «роменських просвітян» також і тому, що в сезоні з 1 вересня 1917 р. на сцені театру Миколи Садовського почала виступати видатна артистка, одна із корифеїв українського театру – Ганна Затиркевич-Карпинська, яка навесні 1918 р. через матеріальні труднощі полишила театр М. Садовського і подалася до свого невеличкого маєтку у селі Блотниця неподалік Ромен на тодішній Полтавщині (тепер у Талалаївському районі Чернігівської області). Вона сказала так: «В Ромні я почала і їду туди закінчить»¹⁵.

Припускаємо, що саме Г. Затиркевич-Карпинська запропонувала своїм колегам із театру М. Садовського приїхати навесні 1918 р. до Ромен, де було пристойне приміщення для виступів театру.

Про той факт, що місцевий професіональний театральний колектив функціонував саме при «Просвіті», свідчить і його назва, про яку ми довідуємося з афіш цього театру: Роменський Український Театр при «Просвіті»; рідше фігурує ще така назва: Роменська Українська Трупа при «Просвіті». На афішах театру цього періоду (тобто з травня по серпень 1918 р.) зазначено: «При участі ансамблю акторів київських театрів під режисурою О. Корольчука». Провідний актор і режисер театру М. Садовського Олександр Корольчук також на цей період став головним режисером роменського театального колективу.

З анонсів та повідомлень у місцевій пресі видно, що глядачі побачили в основному вистави українського репертуару. Це згадувана «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «За двома зайцями», «Ой не ходи, Грицю...», «Безталанна» та ін. Як відзначав П. Мусієнко, київські актори презентували передовсім ті вистави, в яких могли виступати в своїх «коронних ролях»¹⁶. Ці вистави на високому мистецькому рівні здобули собі колосальне визнання серед роменчан, про що свідчить також один красномовний вислів Ясіка Гершковського у роменському часописі «Народне слово»: «... В Ромні зараз ходить дві пошесті: перша це – тиф, а друга – це київські актори»¹⁷. Слід зауважити, що ансамбль акторів київських театрів під режисурою О. Корольчука виступав на роменській сцені поруч із артистами колишньої драматичної секції «Просвіти», тож для місцевих молодих артистів це слугувало добрим професійним вишколом. Проте із завершенням літнього сезону київські артисти від'їжджали назад, до Києва, щоб розпочати тринадцятий сезон театру М. Садовського, що виявився для Києва останнім.

Завершенням цього літнього сезону в Ромні була вистава-бенефіс самого Олександра Корольчука (23 серпня 1918 р.). Бенефіціант обрав історичну драму С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла...». У газеті «Народне слово» той самий М. Міщенко від імені всіх громадян міста дякував славному артистові, який

«подарував громадянству можливість упиватися національним мистецтвом, забувати про свої щоденні клопоти, турботи і бідування»¹⁸.

Важливо відзначити, що протягом усього перебування частини трупи Миколи Садовського, яку очолював Олександр Корольчук, у Ромнах, під час їхньої праці у місцевому «просвітянському» театрі, на афішах та у матеріалах преси не вдалося знайти жодної згадки про роботу Івана Кавалерідзе як театрального режисера. Хоча з початком роботи над пам'ятником Тарасові Шевченку його ім'я почало регулярно з'являтися на сторінках місцевої преси.

Міщани надавали цій події дуже важливого значення, про що свідчить той факт, що майже в кожному номері газети «Народне слово» наявна інформація або самого І. Кавалерідзе, або голови комісії зі спорудження пам'ятника – Я. Данилова із звітом, скільки і хто пожертвував за звітний час коштів; якщо ж меценат хотів залишитися анонімним, а таких було досить багато, то все одно вказували внесену ним суму коштів, причому аж до копійок. Також детально розписувалося, які будівельні матеріали і де куплені, які роботи проведені і якими будуть подальші кроки скульптора і будівельників¹⁹. Робота над пам'ятником Шевченкові велася справді дуже напружено, тому навряд чи І. П. Кавалерідзе міг це поєднувати ще й з режисурою у професіональному театральному колективі.

Адже згадуваний пам'ятник Тарасові Шевченку розташований якраз при вході в міський парк (це Літній міський сад, де містилося театральне приміщення). Тобто театр містився поруч із монументом («за спиною» у пам'ятника), тому це дає змогу припускати, що І. Кавалерідзе теоретично міг відвідувати вистави чи репетиції, але через навантаження навряд чи міг брати активну участь в організації театального процесу раніше 27 жовтня 1918 р. (день урочистого відкриття пам'ятника Тарасові Шевченкові).

Перша згадка про Івана Кавалерідзе як театального режисера датована тільки листопадом 1918 р. Тож, спираючись на матеріали віднайдені місцевої преси, ми внесемо деякі уточнення. Микита Міщенко, підписаний криптонімом М. М., ось як відгукнувся на виставу п'єси С. Васильченка: «У середу, 6 листопада 1918 р., відбулася невеличка вистава-концерт. Було поставлено водевіль «На перші гулі» С. Васильченка, продекламовано «Ніч у тюрмі» Винниченка, проспівано великим з'єднаним хором Засульської, Западинської та Роменської «Просвіт» – «Б'ють пороги», «Умер батько наш та й покинув нас», «Сон» і т. і. <...> Декорації були намальовані нашим художником-скульптором І. П. Кавалерідзе, правда, були зроблені наспіх за 2–3 дні. Надзвичайно гарна далечінь села, що розтяглася за долиною, та левади на горі. Окрім сього, Кавалерідзе удалось підібрати прямо з села молодії свіжі сили для виконання ролів, які справді були на своїх місцях, особливо Дід Савка – І. Жеребко; Тиміш – А. Салівон; жінка Савки – А. Равенська, і нарешті молода панночка С., все це справжні молоді люди, повні ідеалів та великих замірів на справжнє мис-

тецтво, їм всім, і кожному окремо, тепла дяка за те, що добре справились із замислом. Тим, хто не пішов, – слід пожалкувати»²⁰.

З наведеної публікації переконаємось: інформація про те, що, за твердженням деяких дослідників, вистава «На перші гулі» була прем'єрою у діяльності творчого колективу, не є правдивою²¹. Спираючись на віднайдену інформацію з тогочасної роменської преси, можемо припускати, що ця вистава була не прем'єрою на відкритті театру, а дебютом Івана Кавалерідзе як режисера-постановника у театрі.

Характерна деталь: Іван Кавалерідзе на афішах зазначений тільки як режисер-постановник, а не художній керівник чи головний режисер. Також посаду завідувача трупи обіймав Тодос Муха. Крім того, із відходом О. Корольчука в театрі паралельно із І. Кавалерідзе працював ще один режисер та актор – Микола Богданович.

Зі встановленням радянської влади наприкінці січня 1919 р. театр у місті не припинив свого існування, адже був популярний серед населення, тож влада, очевидно, не хотіла втрачати такий інструмент впливу на маси, тому й не взялася за ліквідацію «націоналістичного» товариства «Просвіта». Проте зміна «політичної погоди» спочатку відбилася лише у назві самого театрального колективу: Українська радянська трупа при «Просвіті». А з червня 1920 р. уже вказували безпосередньо перед назвою трупи інституцію від більшовицької влади, яка курирувала мистецькі установи в той час (як, зокрема, і у Ромнах), – Відділ Народної Освіти, а тоді вже назву самого театру.

Як довідуємося з афіш (зберігаються у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника «Посулля» в м. Ромнах), Іван Кавалерідзе здійснив у Роменському професіональному театрі постановки таких спектаклів, як «Останній сніп» Л. Старицької-Черняхівської (прем'єра відбулася 20 червня 1919 р.), «Розумний і дурень» І. Тобілевича (прем'єра 18 липня 1919 р.), «Лісова пісня» Лесі Українки (прем'єра 24 серпня 1919 р.). Спираючись на афіші, вперше назвемо акторів виконавців, яких задіявав у своїх постановках І. Кавалерідзе.

1) **«Останній сніп» Л. Старицької-Черняхівської** (драматичний етюд на 1 дію)

Дійові особи:

Аркадій Нещадим, старий запорожець – С. Шкурат; Семен Нещадим, полковник, син його – М. Богданович; Ганнуся, дочка його – К. Кермель; 1-й кум, Товкач – В. Горленко, полковник – І. Жеребко; 2-га кума – К. Лінік (тобто Линник – *О. П.*); бандурист – С. Зубко; баба – Н. Лобач; молодик – А. Саливон.

2) **«Розумний і дурень» І. Тобілевича** (комедія на 4 дії)

Дійові особи:

Каленик Окунь – Жеребко; його жінка – Іващенко; син Михайло – Топоровський; син Данило – Яременко (дебют згодом видатного артиста Василя Яременка – *О. П.*); дочка Палажка – Буряк; Одарка Гайдабуриха – Борисівська;

її дочка Маряна – Бондарівна; наймит Окуня – Качур; Сельський Облакат – Салівон; Лейба, шинкар – Григоренко; селянин Хведір – Чижик.

3) «Лісова пісня» **Лєся Українки** (драма-фієрія в 3-х діях з прольогом)

Дійові особи:

ПРОЛЬОГ

«Той, що греблі рве» – В. Яременко; потерчата – ***; русалка – Я. Бондарівна; водяник – С. Шкурат;

Дія I

Дядько Лев – М. Богданович; Лукаш – А. Карпійчук; русалка – Я. Бондарівна; Лісовик – І. Жеребко; Мавка – В. Іващенко; Перелесник – М. Новиченко (можливо, батько академіка Леоніда Миколайовича Новиченка, який був родом з села Русанівка Гадяцького повіту Полтавської губернії; тепер – у Сумській області, як і Ромни – *О. П.*) Пропасниця (без мови) – О. Більдюкевич; Куць – Т. Муха;

Дія II

Мати Лукашева – Н. Борисівна; Лукаш – А. Карпійчук; Дядько Лев – М. Богданович; Мавка – В. Іващенко; Русалка польова – К. Кермель; Килина – М. Литвиненко; Русалка – Я. Бондарівна; «Той, що в скалі сидить» – С. Зубко; Перелесник – М. Новиченко;

Дія III

Мавка – В. Іващенко; Лісовик – І. Жеребко; Куць – Т. Муха; злидні – ***; Мати Лукашева – Н. Борисівна; Килина – М. Литвиненко; хлопчик – Р. Давиденко; Лукаш – А. Карпійчук; Перелесник – М. Новиченко.

Тобто за два неповних роки праці у професіональному театрі у Ромнах (з листопада 1918 по червень 1920 рр.) Іван Кавалерідзе здійснив чотири постановки. На жаль, не вдалось віднайти у пресі жодних публікацій про ці спектаклі, за винятком вистави «На перші гулі».

Слід наголосити, що паралельно в театрі здійснював постановки ще й актор Микола Богданович. Він поповнив репертуарну афішу такими виставами, як «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулак-Артемовського, «Зимовий вечір» М. Старицького, «Дай серцю волю, заведе в неволю» і «Невольник» М. Кропивницького, «Оксана» М. Глека, «Страшна помста» С. Черкасенка (за Гоголем) і «Земля» С. Черкасенка. У спектаклях М. Богдановича були задіяні ті самі артисти, що й у спектаклях І. Кавалерідзе. Отже, як бачимо, станом на 1920 р. у Ромнах вже було сформовано справді професіональний український драматичний театр. Репертуар був представлений переважно українською класичною драматургією.

Тим часом доля Київського драматичного театру М. Садовського склалася драматично. У січні 1919 р. М. Садовський вирішив покинути Київ і виїхати до м. Вінниці, де тимчасово отаборилася Директорія УНР. Разом із ним виїхали Олександр Корольчук, Іван Ковалевський, Григорій Березовський, Микола Миленко, Євген Рибчинський, Трохим Івлєв, Євген Захарчук, Марія Малиш-

Федорець, Єлизавета Хуторна, Марфа Марченко (Березовська), Валентина Іванова, Марія Лебедева, Валентина Терентьева, Леся Кривицька, Павло Чугай, І. Сагайдачний, драматург, літературний працівник театру – Спиридон Черкасенко з дружиною Євгенією Івановою, актрисою цього ж театру. Зігравши кілька вистав у Вінниці, зазначає В. Василько, театр услід за Директорією переїхав до Кам'янця-Подільського, де був незабаром стаціонаваний як Державний театр УНР на чолі із М. Садовським і його заступником з мистецької частини О. Корольчуком²². До трупи вступила в Кам'янці-Подільському група нових артистів. Натомість наприкінці березня 1920 р. трупу покинула група артистів, які приїхали разом з М. Садовським: О. Корольчук, І. Ковалевський, М. Малиш-Федорець, Є. Хуторна, Є. Рибчинський, І. Сагайдачний, а з нових – М. Тінський, Ніжинська, Тернопільський. Решта разом з М. Садовським переїхала десь навесні 1920 р. до Галичини, звідти влітку 1921 р. дехто разом з М. Садовським – на Закарпаття, а потім – ще далі, на Захід і до Америки. Та група, що вийшла разом з О. Корольчуком, не могла знайти собі пристановища в Києві, тому й подалася знову в гості до Г. Затиркевич-Карпинської в Ромни.

Як дізнаємося з публікації М. Дібровенка, О. Корольчук ще з тринадцятьма артистами прибув до Ромен у липні 1920 р. Разом з Олександром Корольчуком до Ромен прибули також такі артисти, як: Єлизавета Хуторна, Северин Паньківський, Марія Малиш-Федорець, Іван Овдiєнко, Михайло Тінський, Лідія Іскра-Єзерська. До цього колективу приєдналась і знаменита артистка Ганна Затиркевич-Карпинська, яка на цей час мешкала у своєму родинному маєтку в селі Блотниця. Дослідник наводить звернення Тодоса Мухи до Роменського Відділу Народної Освіти з проханням надати додаткові перепустки ще на 13 осіб. Ця інформація про приїзд О. Корольчука та частини артистів Миколи Садовського в липні 1920 р. також підтверджується театральними афішами. Перша вистава з участю ансамблю київських акторів з'явилася на сцені роменського театру в сезоні 1920/1921 рр. – 26 липня 1920 р. (вистава «Панна Мара» В. Винниченка; режисер О. Корольчук).

Характерно, що наступною виставою на сцені роменського театру після вистав «Панна Мара» та «Молода кров» була постановка драми І. Франка «Украдене щастя» (режисер-постановник О. Корольчук). Ця вистава відбулася 13 серпня 1920 року. Покликаючись на афішу вистави (зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Посулля»), вперше назвемо імена виконавців цього спектаклю: Микола Задорожний – Северин Паньківський; Анна, його жінка – Марія Малиш-Федорець; Михайло Гурман – Олександр Корольчук. На жаль, ця вистава не залишила свого відбитку – рецензій чи відгуків – у роменській пресі. Але зазначимо, що постановка «Украденого щастя» була «пробою пера», виробленням власного режисерського стилю Олександра Корольчука. Хоча припускаємо, що ця постановка навряд чи дуже відрізнялася від концепції вистави, здійсненої в Києві (1912 р.) учителем О. Корольчука Миколою Садовським.

Як дізнаємося з афіш, О. Корольчук одразу став, як і у 1918 р., обіймати посаду головного режисера. Проте після приїзду О. Корольчука Іван Кавалерідзе не поставив у цьому театрі жодної вистави. Щодо репертуарної політики, то в сезоні 1920/1921 рр. помітні зміни в підходах до формування репертуарної афіші. В. Яременко у своїх спогадах про Ганну Затиркевич-Карпинську зазначав, що в сезоні 1920/1921 рр. О. Корольчук здійснив на роменській сцені такі постановки, як «Тартюф» Ж-Б. Мольєра, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Мірандоліна» К. Гольдоні, «Ревізор» М. Гоголя, «Украдене щастя» і «Похорон» І. Франка (остання – інсценізація О. Корольчука), «У пущі» Лесі Українки²³. На жаль, афіші та програмки до більшості цих спектаклів не збереглися. Але в Роменському краєзнавчому музеї (структурний підрозділ Державного історико-культурного заповідника «Посулля») експонуються світлини до вистав «Тартюф», «Мірандоліна» і «Розбійники», із зворотних підписів яких довідуємося, що це постановки, здійснені в сезоні 1920/1921 рр., коли І. Кавалерідзе, найімовірніше, вже не працював у цьому колективі.

Щодо постановки «У пущі», то слід зауважити, що М. Дібровенко, посилаючись на свою розмову з І. Кавалерідзе, зазначав, що Г. Затиркевич-Карпинська щиро привітала молодого режисера за постановку «Лісової пісні», схвалила його режисерські експерименти, а головне – підтримала його (тобто Івана Кавалерідзе) постановку «У пущі» Лесі Українки, відзначаючи при цьому, що О. Корольчук здійснював у театрі лише ті постановки, які раніше були апробовані в театрі Миколи Садовського, а він, І. Кавалерідзе, був режисером в основному ще не поставлених п'єс Лесі Українки²⁴.

Але хибну інформацію М. Дібровенка про те, що режисером вистави «У пущі» нібито був І. Кавалерідзе, вперше спростував у своєму нарисі про артистку Єлизавету Хуторну В. Гайдабура, спираючись на особисте листування із акторами-виконавцями у цьому спектаклі. Насправді режисером вистави «У пущі» був О. Корольчук. Роль Едіти, матері Річарда, виконувала Є. Хуторна, а роль Джонатана – В. Яременко. Дослідник так аналізував естетику та значення цієї постановки: «Постановка «У пущі», як свого часу постановка «Камінного господаря» в театрі Миколи Садовського, торувала дорогу на українську сцену новій драматургії. Засвоювався новітній художній стиль, осягалися незвичні характери. О. Корольчук створив виставу ритмічно рухливу й емоційно гостру, спрямовану проти релігійного фанатизму і лицемірства. Ідейним центром постановки став окрилений образ Річарда. У виконанні Корольчука захоплювала інтелектуальна сила скульптора, його безкомпромісність і мужність, романтичні спалахи»²⁵. Згодом, будучи режисером театру імені Марії Заньковецької, О. Корольчук здійснив другу редакцію спектаклю «У пущі», але роль Річарда виконуватиме вже Б. Романицький.

М. Дібровенко так само припускається неточності в аналізі репертуарної афіші, наводячи спогади актора О. Яніна. Справді, митець правильно вказує свої

ролі у музично-драматичних виставах, скажімо, того ж Андрія в «Запорожці за Дунаєм» (прем'єра відбулась 7 грудня 1919 р.), але при цьому «забуває» відзначити, що цей спектакль поставив режисер М. Богданович, а не І. Кавалерідзе, та й Г. Затиркевич-Карпинська у жодній із перелічених О. Яніним вистав участі не брала²⁶.

Що ж до постановки у цьому театрі іншої п'єси Лесі Українки – «В катакомбах», – то, на жаль, програмок та афіш чи матеріалів у пресі віднайти не вдалося, тому ні підтвердити, ні спростувати інформацію про те, що режисером-постановником був саме Іван Кавалерідзе, поки що не можемо.

Ці перекручені факти та неточності в авторстві спектаклів (режисерських постановок), репертуарній афіші, назві самого театру зайвий раз доводять, що нам насправді дуже мало відомо про діяльність українського драматичного театру у Ромнах на початку ХХ століття, зокрема про значення діяльності у ньому Івана Кавалерідзе. Витоки його театральних зацікавлень були закладені ще в ранній київський період, коли він працював художником в оперному театрі. Велика роль у формуванні його світогляду належить, зокрема, Марії Заньковецькій, гра якої справила на молодого митця незабутнє враження. Як зазначав сам Кавалерідзе у своїх мемуарах, він був знайомий з Олександром Корольчуком ще в Києві. Адже І. Кавалерідзе був одним із членів редколегії журналу «Сяйво», де О. Корольчук, як відомо, був головним редактором. Ось як згадує про цей київський період знайомства з О. Корольчуком сам І. П. Кавалерідзе: «... У Корольчука було чого навчитися. Я знав його ще в ранній юності; ми обидва мріяли, кожний по-своєму про театр і бродили по Києву разом і мріяли, мріяли...»²⁷. Взагалі ці дві постаті – Іван Кавалерідзе та Олександр Корольчук, – їх співпраця на різних етапах творчого життя ще потребують великої роботи дослідників.

Але якщо, скажімо, в ранній, так званий київський період, це були творчі взаємовпливи двох мистецьких особистостей, то щодо сезону 1920/1921 рр. у Ромнах є підстави говорити про певні творчі розбіжності і навіть конфлікт. На нашу думку, ці суперечності насамперед полягали в підходах до творчості. Якщо О. Корольчук, окрім таланту, вимагав системності, повсякденної праці і професійності, то І. Кавалерідзе передовсім цінував органічність і індивідуальний талант артиста. І якщо артист поза сценою займався ще іншою працею, навіть якщо це не сприяло зростанню його сценічної культури, то І. Кавалерідзе, очевидно, не бачив у цьому істотної загрози для рівня театру. Адже сам майстер викладав малювання у місцевій роменській школі, крім роменчан, співпрацював з аматорськими гуртками навколишніх сіл та Лохвиці, формуючи з аматорів бригади, які виступали на передовій лінії фронту та бронепойздах, а О. Корольчук працював лише в царині театрального мистецтва, одночасно ще й керуючи акторською студією у Ромнах. Суперечності між цими митцями часом лише посилювалися. Побіжно суть конфлікту делікатно окреслив у своїх спогадах П. Мусієнко: «Актор мав великий успіх у глядачів (йдеться про роль Карася, яку виконував

С. Шкурат у виставі «Запорожець за Дунаєм», режисер М. Богданович – О. П.). <...> Він (тобто С. Шкурат – О. П.) інколи не вивчав твердо ролі, покликаючись на суфлера. Через те у нього траплялось багато вільної імпровізації. Це інколи викликало роздратування Корольчука. Може, тому Шкурат незабаром і перейшов грати в роменський залізничний театр, де вже режисером працював І. Кавалерідзе. Поступово в Ромнах визначились два професіональні театри, які творчо змагались між собою»²⁸. Справді, С. Шкурат був талановитим митцем з великою «органікою», але його аматорський рівень театральної культури, очевидно, викликав незадоволення професіонального режисера та актора О. Корольчука. Саме тому артист перейшов працювати на іншу, аматорську, сцену (П. Мусієнко безпідставно вважає цей театр професіональним). Навряд чи можемо говорити про творче змагання між двома театрами. Як простежуємо за анонсами та повідомленнями преси, новозбудований клуб залізничників мав театральну сцену, де виступали аматори, які працювали на роменській залізничній станції. Більшість вистав цього колективу були показані на виїздах, на передовій лінії фронту. Цей аспект діяльності І. Кавалерідзе, якому він присвятив окремий параграф у своїх спогадах («Самородки і корифеї»), є сьогодні найменш дослідженим, адже публікацій у пресі про ці вистави нема, до нас дійшли лише кілька світлин, що нині зберігаються у відділі фондів Державного історико-культурного заповідника «Посулля».

Слід відзначити, що в цей час на сторінках роменської газети «Голос селянина» за 1920-й та 1921 рр. раз по раз з'являються повідомлення про напади на режимні об'єкти (залізничне депо, продовольчі склади і т. ін.) групи запеклих ворогів радянської влади під проводом «бандита» на псевдо «Чорний Ворон».

Характерно, що в іншому тогочасному виданні «Листок політпрацівника», котрий видавало Політуправління Київського Військового округу та Політсекції Правобережжя, один із членів редколегії, М. Подвойський, у своїй доповіді на з'їзді політпрацівників військових підрозділів Київського Військового Округу (до якого згідно з тогочасною військовою ієрархією належав і Роменський військовий гарнізон), зазначав: «Україна і Північний Кавказ зараз знаходяться в тому стані, який корінні російські губернії вже пережили. Однак зміцнення радянської влади на цих землях можливе тільки за умов поширення серед населення прихильності до більшовицької ідеї. Ці ідеали потрібно насаджувати серед трудящих мас, незважаючи на повстання, саботажі та протидію розпоряджень представників радянської влади...»²⁹. Відтак театри, бібліотеки розглядали цю постанову як один із засобів пропаганди більшовицької ідеології серед населення, яке не сприймало ідей комунізму і чинило активний спротив.

Окрім того, театральна сцена клубу залізничників зазвичай була тим сценічним простором, де виступали різні антрепризи та інші аматорські колективи міста. Причому ці антрепризи були не лише українські, «російсько-малоросійські», єврейські, а й навіть циганські. Цю інформацію підтверджує у своїй статті про святкування Дня актора тогочасний роменський дописувач М. Гурський. У

часописі «Голос селянина» М. Гурський зазначав, що подивитися на це свято (режисер-постановник О. Корольчук), прийшли не тільки роменці, мешканці навколишніх сіл, а також були присутні артисти «аматорського театру російської драми в Ромнах»³⁰, який, як простежуємо із повідомлень у пресі, виступав на сцені того ж таки клубу залізничників. Так чи інакше, але численні виступи таких «театральних колективів» чинили великі перешкоди для роботи професіонального театру в Ромнах. Вистави цих антреприз та аматорів, судячи з анонсів у пресі, давалися, на перший погляд, ніби з добродійною метою: кошти від вистав підуть на користь то «голодуючим дітям», то «бідуючим дітям Петрограда», «сем'ї небіжчика, робітника драматичного гуртка» і т. д. Проте ця «благодійність» мала загрозливо постійний характер. Вочевидь, це й змусило Олександра Корольчука через газету «Голос селянина» звернутися до тих «митців» із відкритим листом. Наведемо текст його промовистого листа:

«Одвертий лист акторам міста Ромен!

Товариші, допомога голодним найбільш пекуча і негайна потреба, для неї «все средства хороши» – но не думайте, товариші, що профанація театру теж «средство». Те, що робилося на виставі-концерті 2 сентября, особливо циганська мандрівна трупа, так ображало гідність актора, що забувалося за голодних. Грайте, співайте, напружуйте всі сили на користь голодуючих, але не дискредитуйте театру, не деморалізуйте масу, а за «средство» візьміть чисте мистецтво, висуньте його на перший плян; цим і голодним принесете користь і глядачам задоволення. І це варто взяти до уваги.

Ваш щирый товариш О. Корольчук³¹».

Вимоги досвідченого професіонального українського режисера та актора Олександра Корольчука до трупи відрізнялися від бачення режисера-початківця Івана Кавалерідзе. На нашу думку, для Івана Кавалерідзе театральна режисура була швидше як цікавий театральний досвід, можливість випробувати себе, виявити власні здібності. Тому суперечки із О. Корольчуком були неминучі. Характерна деталь: якщо С. Шкурат перейшов працювати як артист на аматорську сцену клубу залізничників, то, скажімо, В Яременко та М. Богданович не тільки співпрацювали з О. Корольчуком у роменському театрі, а й були пізніше запрошені до Театру імені Марії Заньковецької. Тобто Василь Яременко та Микола Богданович зробили свій вибір на користь професіонального театру, хоча, як і С. Шкурат, творчий старт отримали саме у Ромнах.

На жаль, поки що не вдалося точно встановити, коли припинив свою діяльність у Ромнах як режисер-постановник І. Кавалерідзе. Відомості про це у фондах Державного історико-культурного заповідника «Посулля» просто відсутні. Припускаємо, що після від'їзду у 1921 р. групи акторів на чолі з Олександром Корольчуком до Києва, (де вона влилася у деформований колишній Державний народний театр, очолюваний П. Саксаганським і пізніше перейменований в Етнографічний театр імені М. Заньковецької на чолі з П. Саксаганським (1921–

1922 рр.), до утворення Драматичного театру імені М. Заньковецької на чолі з О. Корольчуком (1922 р.). Іван Кавалерідзе мав можливість повернутися до праці у професіональний театр, проте жодних відомостей про це не знаходимо у пресі чи афішах. Очевидно, що для Івана Кавалерідзе пріоритетною була все-таки робота скульптора, адже протягом 1920–1922 рр. він працював над створенням у Ромнах пам'ятника Героям революції (цей монумент так і залишився незавершеним), а в Лохвиці спорудив пам'ятник Григорію Сковороді (урочисте відкриття цього пам'ятника відбулося 27 грудня 1922 р.). Пізніше мистець переїг на конкурсі для встановлення пам'ятника Артему в Святогорську на Слобожанщині, тобто у Харківській губернії (тепер місто Слов'яногірськ Донецької обл.). Як зазначає В. Дедов, І. Кавалерідзе та інші скульптори споруджували тільки ті монументи, які були офіційно дозволені, адже Раднарком ще в 1921 р. затвердив список із 68 прізвищ. Це були особи, яким треба було встановити такі монументи, і Артем (Сергеєв) був серед них³².

А втім, за відсутності О. Корольчука та І. Кавалерідзе розвиток театрального процесу в Ромнах поволі йшов по низхідній. Адже молоді талановиті актори, які прагнули вдосконалювати свою майстерність, потроху теж покидали це місто і сцену, на якій дебютували. Тим часом, роменська трупа, вже не маючи ядра та, зрештою, можливостей творчого росту, почала занепадати. Радянська влада, певно розуміючи, що цей колектив не може стати інструментом комуністичної пропаганди, спробувала використати його на периферії, надавши йому статусу пересувного робітничо-селянського театру (1925–1931 рр.). Як бачимо, тому, що трупа була позбавлена свого стаціонарного приміщення і переведена в статус пересувного робітничо-селянського театру, передувала творча криза. У статті «Роменський пересувний робітничо-селянський театр», надрукованій в УРЕ, Л. І. Барабан безпідставно називає І. Кавалерідзе головним режисером цього театру³³, хоч зі спогадів самого І. Кавалерідзе відомо, що він з 1924 р. уже постійно мешкав у Харкові³⁴.

Роменські міщани не відвідували театр через його низький мистецький та виконавський рівень, і радянська влада швидко зрозуміла, що стати засобом прищеплення в масах нової ідеології трупа просто не зможе. Тому спробувала застосувати цей театр як засіб «культурного виховання» на мешканцях навколишніх сіл. Але й це не дало очікуваних результатів, і театр у 1930 р. офіційно припинив своє існування.

Отже, можемо стверджувати, що мистецьке життя в місті Ромни у 10–20-х рр. ХХ ст. було дуже насичене подіями, які мали резонанс для української культури загалом. Функціонування у Ромнах професіонального театру, його розвиток пов'язані з іменами Г. Затиркевич-Карпинської, О. Корольчука та І. Кавалерідзе. Можемо стверджувати, що саме в цей період остаточно сформувався світогляд режисера Івана Кавалерідзе, а його досвід співпраці з роменськими артистами наклав відбиток як на його майбутню кінорежисуру, так і на творчість драматур-

га. Проте в біографії і творчості цього періоду є справді багато «білих» плям, які ще чекають на свого дослідника. Наша розвідка не претендує на вичерпність дослідження і є радше першим кроком у цьому напрямку. Системне дослідження цієї теми ще попереду. Адже така непересічна постать української культури, як Іван Кавалерідзе, безперечно, на це заслуговує.

¹ Кавалерідзе І. Над Сулою / І. Кавалерідзе // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 48–49.

² Мусієнко П. Роменчани / П. Мусієнко // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 60.

³ Кавалерідзе І. Тени быстро пльвущих облаков (Воспоминания...) // Іван Кавалерідзе: Сборник статей и воспоминаний; сост. Евгения Глушенко. – К. : Мистецтво, 1988. – С. 54–63.

⁴ Гайдабура В. М. Єлизавета Хуторна / В. М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 43.

⁵ Барабан Л. Радянська артистка / Л. Барабан // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : «Мистецтво», 1966. – С. 92.

⁶ Капельгородська Н. М., Синько О. Р., Склярєнко Г. Я., Барабан Л. І., Шлапак Ю. Д. Іван Кавалерідзе: життя і творчість. – К. : Видавництво «Кий», 2007. – С. 17–18.

⁷ Кавалерідзе І. Тени быстро пльвущих облаков (Воспоминания...) // Іван Кавалерідзе: Сборник статей и воспоминаний; сост. Евгения Глушенко. – К. : Мистецтво, 1988. – С. 64.

⁸ Капельгородська Н. М., Синько О. Р., Склярєнко Г. Я., Барабан Л. І., Шлапак Ю. Д. Іван Кавалерідзе: життя і творчість. – К. : Видавництво «Кий», 2007. – С. 18.

⁹ Іванис В. Симон Петлюра – Президент України (1879–1926) / В. Іванис. – Торонто – Канада, 1952. – С. 41–43.

¹⁰ Кавалерідзе І. Тени быстро пльвущих облаков (Воспоминания...) // Іван Кавалерідзе: Сборник статей и воспоминаний; сост. Евгения Глушенко. – К. : Мистецтво, 1988. – С. 69.

¹¹ Зінич С., Капельгородська Н. Іван Кавалерідзе / С. Зінич, Н. Капельгородська. – К. : Мистецтво, 1971. – С. 24.

¹² Капельгородська Н. М., Синько О. Р., Склярєнко Г. Я., Барабан Л. І., Шлапак Ю. Д. Іван Кавалерідзе: життя і творчість. – К. : Видавництво «Кий», 2007. – С. 19.

¹³ Світлина Драматичної секції Роменської «Просвіти» (1918 р.). – Державний історико-культурний заповідник «Посулля». – Ромни. – Інв. № 2534.

¹⁴ Міщенко М. Наталка-Полтавка / Микита Міщенко // Народне слово – Ромен, 1918. – 29 травня. – № 32. – С. 4.

¹⁵ Корольчук О. Актор-артист / О. Корольчук // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 26.

¹⁶ Мусієнко П. Роменчани / П. Мусієнко // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 62.

¹⁷ Гершковський Я. Замітки і враження / Я. Гершковський // Народне слово. – Ромен, 1918. – 23 липня. – № 80. – С. 2.

¹⁸ Міщенко М. До бенефісу О. Корольчука / Микита Міщенко // Народне слово. – Ромен, 1918. – 23 серпня. – № 106. – С. 3.

- ¹⁹ Данілов Я. Жертуйте на пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Ромні! / Я. Данілов // Народне слово. – Ромен, 1918. – 10 вересня. – № 125. – С. 1.
- ²⁰ [Мищенко М.]. Вистава-концерт Просвіти / М. М. // Народне слово. – Ромен, 1918. – 14 листопада. – № 219. – С. 2.
- ²¹ Капельгородська Н. М., Синько О. Р., Скляренко Г. Я., Барабан Л. І., Шлапак Ю. Д. Іван Кавалерідзе: життя і творчість. – К. : Видавництво «Кий», 2007. – С. 19.
- ²² Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва та музичної літератури, 1962. – С. 116.
- ²³ Яременко В. Незабутня зустріч / В. Яременко // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 21.
- ²⁴ Дібровенко М. З біографії великої артистки / М. Дібровенко // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 117.
- ²⁵ Гайдабура В. М. Єлизавета Хуторна / В. М. Гайдабура. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 46.
- ²⁶ Дібровенко М. З біографії великої артистки / М. Дібровенко // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 117.
- ²⁷ Кавалеридзе І. Самородки и корифеи / И. Кавалеридзе // Иван Кавалеридзе : Сборник статей и воспоминаний ; сост. Евгения Глушенко. – К. : Мистецтво, 1988. – С. 73.
- ²⁸ Мусієнко П. Роменчани / П. Мусієнко // Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. – К. : Мистецтво, 1966. – С. 62.
- ²⁹ Подвойський М. Активність мас / М. Подвойський // Листок політпрацівника. – К., 1921. – С. 8.
- ³⁰ Гурський М. День актора в Ромнах / М. Гурський // Голос селянина. – Ромни, 1921. – 7 вересня. – № 338. – С. 2.
- ³¹ Корольчук О. Одвертий лист акторам міста Ромен! / О. Корольчук // Голос селянина. – Ромни, 1921. – 7 вересня. – № 351. – С. 2.
- ³² Дедов В. Творчі здобутки Івана Кавалерідзе на Донбасі / Володимир Дедов. – Слов'янськ : Печатный двор, 2002. – С. 8.
- ³³ Барабан Л. І. Роменський пересувний робітничо-селянський театр імені Г. П. Затиркевич-Карпинської // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. : у 12 т. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. – К., 1983. – Т. 9. – С. 456.
- ³⁴ Кавалеридзе И. Тени быстро плывущих облаков (Воспоминания...) / И. Кавалеридзе // Сборник статей и воспоминаний ; сост. Евгения Глушенко. – К. : Мистецтво, 1988 – С. 84.